

Олег Білоус

ЕТНОКОНФЕСІЙНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ В 90-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ: РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ І ЗАКОНОМІРНОСТІ

У статті розглядаються проблеми етноконфесійних взаємин в Україні в перше десятиліття незалежності. Акцентується увага на різних аспектах взаємовідносин між релігійними, церковними структурами та державними органами. Наголошується на необхідності та важливості міжконфесійного та державно-церковного діалогу.

Ключові слова: держава, церква, релігійна організація, міжконфесійні взаємини, державно-церковні відносини, поліконфесійність.

Oleg Bilous. *Ethnoconfessional policy in Ukraine in the 90s years of the twentieth century: regional characteristics and patterns.* The article deals with the problem of ethno-confessional relations in Ukraine in the first decade of independence. Attention on different aspects of mutual relations between religious is accented, church by structures and state organs is Marked on a necessity and importance of interconfession and state-church dialog.

Key words: state, church, religious organization, interconfession mutual relations, state-church relations, policonfesiynist.

Пошук дієвої моделі державно-церковних відносин та визначення основних засад сучасної державної політики щодо релігії і церкви розпочалися ще до проголошення незалежності України. Формування нової парадигми відносин владних структур з церквою передувало значне підвищення активності у релігійно-церковному середовищі наприкінці 1980-х - початку 1990-х рр.

Для врегулювання відносин органів державної влади з релігійними організаціями в умовах демократизації суспільства 23 квітня 1991 р. було ухвалено Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». У ньому визначено базові принципи державно-церковних відносин, які в цілому відповідали основним засадам функціонування релігії та церкви у розвинутих державах: відокремленість церкви від держави і школи від церкви, світський характер держави, проголошення рівності релігій перед законом і рівності громадян, незалежно від їхнього ставлення до релігії, запровадження реєстрації статутів (положень) релігійних організацій з метою набуття ними статусу юридичної особи, невтручання держави у діяльність релігійних організацій, курс на повернення релігійним організаціям націоналізованих у минулому культових будівель і майна, наявність спеціального уповноваженого органу державної виконавчої влади, покликаного сприяти реалізації державної політики щодо релігії та церкви, контроль за дотриманням чинного законодавства про релігію та церкву [1, с. 283].

Зі здобуттям Україною незалежності гостро постало питання про втілення у життя закладеної у законі моделі державно-церковних відносин. До вирішення цього питання, окрім державних структур, прилучилося чимало політиків різної орієнтації.

Зрозуміло, що вироблення і проведення ефективної політики щодо релігії, церкви та віруючих потребувало врахування особливостей конфесійної ситуації, яка на той час характеризувалася:

- динамічним і активним релігійним відродженням;
- значним урізноманітненням конфесійної карти України;
- конфліктністю та протистоянням у релігійно-церковному середовищі;
- значною політизацією релігійно-церковного життя.

На формуванні нових державно-церковних відносин позначався тягар старої радянської системи у ставленні до релігії та церкви. А вже на початку 1990-х рр. підходи значної кількості політиків та чиновників до цих питань були ще значною мірою радянськими. Незалежній Українській державі у спадщину від Радянського Союзу дісталася чимало проблем, які накопичувалися у релігійно-церковному житті впродовж десятиліть. Це, зокрема, проблема неоднакового ставлення до релігій, по суті, їх поділ на

терпимі (православ'я, католицизм, окремі течії протестантизму, зокрема, баптизм, адвентизм та п'ятидесятництво) та гонимі (баптисти-ініціативники, крайні-п'ятидесятники та ін.) та заборонені (уніатство).

На початку 90-х років в Україні найбільший вплив у суспільстві мали такі церкви, як Українська православна церква, що була у юрисдикції Московського патріархату, Українська автокефальна православна церква та Українська греко-католицька церква. Зважаючи на те, що вплив цих церков поширювався лише в окремих регіонах, жодна із них не могла взяти на себе роль виразника загальнонаціональних інтересів.

Незважаючи на законодавче закріплення принципу рівності релігій перед законом, тодішня офіційна влада, яка вийшла із колишніх компартійних структур, взяла курс на підтримку однієї із церков – спочатку Української православної церкви, а потім Української православної церкви – Київський патріархат, які почергово очолював відомий церковний діяч митрополит Філарет.

Тодішній Президент України Л. Кравчук намагався втілити у життя одну із ідей своєї виборчої програми: «У незалежній державі – незалежна церква», практично зреалізувати яку мав митрополит Філарет. З цією метою Л. Кравчук звернувся до Московського патріарха Алексія II з проханням позитивно вирішити питання щодо надання автокефалії Українській православної церкві [2, с. 270–271].

Проте Архієрейський собор Російської православної церкви, що відбувався з 31 березня по 4 квітня 1992 р., розцінив це звернення як втручання українського уряду у церковні справи і переніс його розгляд на майбутній церковний собор, що мав відбутися у 1995 р. Більше того, Архієрейський собор зобов'язав митрополита Філарета, який на соборі Української православної церкви, що проходив 1–3 листопада 1991 р. , поставив питання про автокефалію, подати у відставку. Проте підтримуваний офіційною владою митрополит Філарет не тільки не подав у відставку, а й визнав постанови Архієрейського собору Російської православної церкви недійсними. Московський патріархат різко зреагував щодо позиції митрополита Філарета, позбавивши його всіх ступенів

священства, чернечого сану. А 27 травня 1992 р. у м. Харкові було проведено Архієрейський собор Української православної церкви, що перебуває у юрисдикції Московського патріархату, де було обрано нового предстоятеля Української православної церкви – митрополита Володимира (Сабодана) [3, с. 7–10].

Зі свого боку, Президія Верховної Ради України та Рада у справах релігій при Кабінеті Міністрів України по-своєму зреагували на рішення Харківського церковного собору, оголосивши його таким, що суперечить чинному законодавству [2, с. 280–281]. Тим самим було покладено початок конфлікту між українською владою і Московським патріархатом. Своєрідною відповіддю на Харківський церковний собор було скликання у Києві за активної участі влади та політиків національної орієнтації так званого «об'єднавчого собору», на якому прийнято рішення про створення Української православної церкви – Київський патріархат. Патріархом цієї церкви обрано Мстислава (Скрипника), а його заступником – митрополита Філарета.

Проте патріарх Мстислав, без участі і благословення якого відбувся цей собор, не визнав його рішень. Утворилася парадоксальна ситуація, коли, як пише О. Шуба, «внаслідок об'єднання Української православної і Української автокефальної православної церков в одну до двох наявних паралельних церковних структур додалася третя – Українська православна церква – Київський патріархат» [4, с. 213]. Реєстрація створеного на базі статуту Української автокефальної православної церкви ще й статуту Української православної церкви – Київський патріархат призвела до втрати цією церквою статусу юридичної особи, за відновлення якого їй довелося довго боротися.

У цих умовах офіційна влада взяла курс на перетворення Української православної церкви – Київський патріархат у державну церкву, яка мала бути єдиним репрезентантом усього українського православ'я. Однак Українська автокефальна православна церква, не бажаючи бути поглинутою Українською православною церквою – Київський патріархат, після смерті патріарха Мстислава провела свій собор і обрала нового патріарха – Дмитрія (Ярему). Українська православна церква – Київський

патріархат теж скликала собор, на якому патріархом обрано Володимира (Романюка), а його заступником – митрополита Філарета. Після проведення цих соборів протистояння у православному середовищі ще більше посилювалося.

Українська православна церква – Київський патріархат за дієвої підтримки влади, в свою чергу, докладала зусиль для утвердження себе як церкви державної. «Я за державну Церкву», – заявив патріарх цієї церкви Володимир (Романюк) [5]. Такої самої позиції пізніше дотримувався і його наступник – митрополит Філарет, який наполягав на тому, що Конституція України «не повинна закріплювати рівноправного становища всіх конфесій в Україні, привілеї повинні бути для національної, традиційної церкви, тобто УПЦ–КП» [6]. Окрім кроків, спрямованих на утвердження Української православної церкви – Київський патріархат як державної, влада і надалі докладала зусиль до набуття церквою автокефального статусу. З цією метою було спрямовано звернення Уряду України до Вселенського патріарха та здійснено візит до нього віце-прем'єр-міністра М. Жулинського. Робилися й інші кроки у цьому напрямі. Проте ці зусилля не дали очікуваного результату.

Таким чином, у перші роки незалежності України державна влада на чолі з Президентом України Л. Кравчуком діяла всупереч одному із головних принципів чинного законодавства про релігію та церкву, згідно з яким усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом і встановлення будь-яких переваг або обмежень одних релігій щодо інших не допускається.

Однією із проблем, яку доводилося спільно розв'язувати церкві і державі, – це набуття автокефалії. Значною перешкодою на шляху до цієї мети було, як вважає С. Плохій, зіткнення територіальної і національно-культурної концепції автокефалії [7, с. 112]. Справді, Українська автокефальна православна церква, пропонуючи національно-культурну концепцію автокефалії, не могла стати базою для створення єдиної національної церкви, оскільки мала вплив, обмежений лише Західним регіоном. Поширення її впливу у російськомовних регіонах (на Сході, Південному Сході, Півдні України) було проблематичним.

В умовах відокремлення церкви від держави не могла бути

реалізованою й модель проголошення автокефалії православної церкви державним декретом.

Однак найбільшою мірою здобуттю автокефалії зашкодила поспішність влади. Адміністрація Президента України Л. Кравчука, ігноруючи, по суті, принцип відокремлення церкви від держави, суттєво політизувавши релігійне середовище, стала на шлях відкритої підтримки Української православної церкви – Київський патріархат. Тим самим, замість вжиття невідкладних заходів щодо розв'язання релігійного конфлікту, ще більше поглиблювала його.

Законодавчо проголошуючи принцип рівності релігій перед законом, держава намагалася надавати пріоритети тим церквам, які мали національне спрямування. Це мало своє виправдання і пояснення, оскільки у процесі державного будівництва необхідно було спиратися на підтримку усіх політичних, громадських та релігійних організацій, які своєю діяльністю сприяли утвердженню незалежної Української держави.

Таким чином, у процесі вироблення державної політики щодо релігії та церкви, здобуття автокефалії в перші роки незалежності України як влада, так і церкви припустилися значних помилок, що призвело до церковного розколу та посилення міжконфесійного протистояння.

Причин невдач у державній релігійній політиці було чимало:

- надмірна заполітизованість суспільства, влади і церкви, спроби використання релігії як знаряддя політики;
- відсутність науково обґрунтованої концепції державно-церковних відносин та невдалий вибір пріоритетів у релігійно-церковній сфері, втручання держави та політичних сил у справи церкви, дії влади за принципом симпатій до одних церков і антипатій до інших;
- відсутність єдиних підходів владних структур і різних політичних сил до розв'язання релігійного питання.
- значний вплив радянської моделі державно-церковних відносин на релігійно-церковне життя в Україні;
- недостатнє використання досвіду та уроків минулого в релігійно-церковній політиці;
- поспішність влади у здобутті автокефалії церкви;

- підтримка на державному рівні скомпрометованого в церковних колах ієрарха митрополита Філарета;

- відсутність реального прогнозу щодо можливих наслідків державної політики в релігійно-церковній сфері та проголошення автокефалії запропонованим способом.

Розв'язання низки проблем, що накопичилися у релігійно-церковному житті у перші роки незалежності України, було можливим лише на основі неухильного дотримання положень та норм чинного Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», який розцінений міжнародними експертами як досить демократичний.

Для досягнення справжньої незалежності церкви значно ефективнішим було б вжиття заходів щодо попереднього здійснення внутрішньої українізації церкви, підвищення національної свідомості і самосвідомості ієрархії, духовенства та мирян. Лише після копіткої роботи саме у цьому напрямі можна було ставити проблему автокефалії і сподіватися на її успішне розв'язання. Спроби прискороного отримання автокефалії церкви лише загнали цю проблему у глухий кут і відтягли її розв'язання на невизначений термін.

З приходом у 1994 р. до влади Президента України Л. Кучми поза його увагою не залишилися питання релігійно-церковного життя. Владні структури почали докладати зусиль до подолання кризи в релігійно-церковному житті і спрямування його у нормальне русло. Були значно скориговані основні напрями державної релігійної політики. Передусім зроблено спробу повернути релігійно-церковне життя у рамки чинного Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Покінчено з підтримкою ідеї створення державної та єдиної національної церкви, вжито заходів до сприяння розвитку поліконфесійності, мінімізації міжцерковного конфлікту тощо. Для реалізації саме такої політики у центрі і на місцях підбиралися відповідні кадри.

Церкви та релігійні організації по-різному поставилися до такої політики: одні її підтримували (Українська православна церква, протестантські релігійні організації, новітні релігійні течії тощо), інші – засуджували (Українська православна церква – Київський патріархат, Українська автокефальна православна

церква, Українська греко-католицька церква та ін.).

Особливо невдоволена діями влади була Українська православна церква – Київський патріархат, яка, по суті, позбулася державної підтримки на найвищому рівні. Її представники найбільшою мірою звинувачували Президента України та владні структури в такій церковній політиці, яку вони називали не інакше як антиукраїнською чи проросійською.

Ситуація у стосунках між державою та цією церквою значно загострилася під час масового побиття представниками правоохоронних органів учасників похоронної процесії патріарха Володимира (Романюка) на Софійському майдані у Києві 18 липня 1995 р. Ця подія значно посилила напруженість у суспільстві, підірвала міжнародний авторитет України, підтвердила небезпеку політизації церковного середовища, засвідчила нерозвиненість української демократії [8]. У цій ситуації Українська православна церква – Київський патріархат звинуватила владу у порушенні прав людини, невинуватому застосуванні сили, а влада – церкву та воєнно-політичну організацію УНА-УНСО у невиконанні її розпоряджень. З приводу цієї події зі своїми заявами виступило чимало політичних партій.

Події на Софійському майдані засвідчили, що в основі міжконфесійного протистояння лежать соціально-політичні проблеми українського суспільства. Саме ці події змусили державу уточнити та переглянути деякі принципи свого ставлення до релігії та церкви. Передусім вони засвідчили, що міжцерковний конфлікт сам по собі не згасне. Потрібна розробка чітко вираженої державної програми його мінімізації, а згодом і повної ліквідації.

У подальшому основні засади державно-церковних відносин були закріплені у Конституції України. Відповідно до ст. 35 Основного закону України «кожен має право на свободу світогляду та віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від

держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» [9]. У разі наявності у громадянина релігійних переконань, які забороняють використання зброї, Конституція України надавала право заміни виконання військового обов'язку альтернативною (невійськовою службою) [9].

Основним законом забороняється також надання привілеїв чи обмежень за ознаками релігійних чи інших переконань. Крім того, держава взяла на себе зобов'язання сприяти розвитку релігійної самобутності всіх корінних народів та національних меншин України.

Таким чином, основні питання, що стосуються відносин влади і церкви, були законодавчо врегульовані. Однак базовий Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» нині потребує значного оновлення, зокрема, приведення його у повну відповідність до міжнародних нормативно-правових документів, ратифікованих Україною, Конституції України та реалій сучасного релігійно-церковного життя.

Важливим кроком на шляху розв'язання тугого вузла релігійно-церковних проблем, пошуку шляхів до міжконфесійного порозуміння було створення у 1996 р. Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, яка мала статус міжконфесійного консультативного дорадчого органу [10, с. 187–194].

До формування нового типу відносин між церквою та державою з метою розв'язання проблем, що мали місце у цій сфері, почали активно прилучатися науковці, громадськість. Було проведено низку заходів (наукові, науково-практичні конференції, круглі столи тощо) з участю релігійних діячів, міжнародних фахівців та експертів, на засіданнях яких обговорювалися актуальні проблеми релігійно-церковного життя в Україні, стосунків держави і церкви, вдосконалення законодавства про релігію та церкву. Однак до рекомендацій, вироблених учасниками цих заходів, владні структури прислухалися мало.

Важливою подією у подальшому розвитку відносин держави і церкви стало підписання 21 липня 1997 р. у присутності Президента України Л. Кучми «Меморандуму християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних відносинах» [11]. Цей документ був прийнятий у церковних та

політичних колах неоднозначно. Якщо Українська православна церква (Московський патріархат) поставилася до нього позитивно, то Українська православна церква – Київський патріархат розцінила його як остаточну втрату своєї підтримки з боку держави, інші вбачали у підписанні цього документа політичну акцію, спрямовану на підвищення іміджу влади перед майбутніми виборами [12]. Отже, прийняття цього Меморандуму очікуваного результату не дало, оскільки ініціатива його підписання виходила не стільки «знизу», від церков та релігійних організацій, скільки «згори», тобто від владних структур. Тому міжконфесійні відносини і надалі залишалися складними, мали місце непоодинокі факти порушення чинного законодавства про релігію та церкву. Влада в особі Державного комітету України у справах релігій змушена була звертатися до політичних та релігійних лідерів із закликами до міжцерковного примирення та порозуміння, не вдаватися до використання релігійних почуттів у політичній боротьбі тощо [13]. Держава намагалася підтримувати добрі стосунки з усіма церквами та релігійними організаціями. Передусім розвивалися стосунки влади з найчисельнішою і найвпливовішою релігійною організацією – Українською православною церквою. З цією метою владними структурами вживалися різноманітні заходи: Президент України Л. Кучма, як і його оточення, виявляючи симпатії саме до цієї церкви, брав участь у різних церковних заходах, релігійні діячі були нагороджені почесними державними нагородами (митрополит Володимир (Сабодан) – орденом Ярослава Мудрого V ступеня, митрополит Харківський і Богодухівський – почесною відзнакою Президента України, єпископи Сімферопольський Лазар (Швець) та Білоцерківський і Богуславський Серафим (Залізницький) – орденом «За заслуги» III ступеня) [14].

Була підписана Спільна угода про взаємодію Української православної церкви і Державного комітету у справах релігій щодо охорони кордону тощо [15]. Поступово налагоджувалися та нормалізувалися відносини владних структур з іншими православними церквами, зокрема, Українською православною церквою – Київський патріархат та Українською автокефальною православною церквою. І хоча ці церкви ще мали чимало претензій

до владних структур, проте напруга у відносинах між ними і владою поступово спадала. Нормалізації відносин між державою і церквою сприяла заява Президента України про морально-політичну реабілітацію церкви, зроблена у червні 1999 р. [16].

Великі надії на нормалізацію відносин церкви і держави, послаблення конфліктності та протистояння в релігійному середовищі, покращення міжконфесійних відносин, особливо між християнськими церквами, покладалися на святкування 2000-ліття Різдва Христового, яке відзначалося як на церковному, так і на державному рівні [17].

Свідченням дотримання владою принципу однакового ставлення влади до усій конфесій було й те, що осторонь її уваги не залишилися й Українська греко-католицька та Римо-католицька церкви. Зокрема, українська влада почала вести більш активну політику щодо Ватикану (зустрічі Президента України Л. Кучми з папським нунцієм Антоніо Франко, Папою Римським Іваном-Павлом II у м. Гнезно (Польща), зустріч міністра закордонних справ України Г. Удовенка з Папою Римським, візит в Україну державного секретаря Ватикану А. Содано та освячення Апостольської нунціатури, обмін делегаціями між Києвом і Римом, візит до Рима Прем'єр-міністра України В. Пустовойтенка, вручення Папі офіційного запрошення відвідати Україну, вирішення питання щодо відкриття посольства України у Ватикані, відкриття кафедрального собору УГКЦ у Києві тощо) [18].

Особливе значення у розвитку та зміцненні стосунків між Україною та Ватиканом має пастирський візит до України Папи Римського Івана-Павла II (21–27 червня 2001 р.). Незважаючи на суперечливе ставлення до нього представників інших релігій, передусім Української православної церкви, візит відбувся успішно і сприяв не тільки нормалізації відносин між Україною і Ватиканом, а й зміцненню міжнародного іміджу України у світі.

Таким чином, з часу проголошення незалежності Української держави владними структурами постійно здійснювався активний пошук прийнятної і дієвої моделі державно-церковних відносин, основних засад державної політики щодо релігії і церкви. Особливістю цього пошуку було те, що він відбувався в контексті тогочасного суспільного-політичного розвитку України, який

характеризувався гострим політичним протиборством та між-церковним протистоянням. В одні періоди цей пошук давав відповідні результати, в інші – відбувався менш успішно. При цьому мали місце як успіхи, так і невдачі, пов'язані передусім з суб'єктивізмом у підходах до оцінки ролі і місця релігії та церкви у суспільно-політичному житті України.

Слід також зазначити, що дії влади щодо використання релігійного чинника в державному будівництві не завжди були адекватними політичній і релігійно-церковній ситуації в Україні.

У перші роки незалежності України (1992 –1994 рр.) владні структури намагалися виробити модель, за якої була б створена єдина національна церква зі статусом державної або близького до нього. Державна політика, в основі якої лежала ідея створення єдиної національної церкви зі статусом державної в умовах поліконфесійного українського суспільства, переконливо довела не тільки її неспроможність, а й небезпеку. Це призвело у середині 1990-х рр. до значного напруження відносин між церквою та державою, що змушувало в подальшому докладати чималих зусиль для подолання наслідків такої політики та пошуку шляхів до встановлення партнерських стосунків держави з релігійними організаціями.

Характерною особливістю державно-церковних відносин першого десятиріччя незалежності України було те, що основна увага владними структурами приділялася розв'язанню проблем традиційних церков, в той час як іншим релігійним організаціям приділялося значно менше уваги. Щодо цих релігій проводилися поодинокі, як правило, політично кон'юнктурні акції (зустрічі Президента України з керівниками церков і релігійних організацій напередодні якихось політичних заходів чи подій), які в подальшому не мали належного продовження.

Хоча взаємодія влади і церкви відбувалася в умовах відокремлення церкви від держави, владні структури намагалися використати високий суспільний і моральний авторитет релігії.

Однак, незважаючи на наявність у релігійно-церковній сфері численних проблем, чимало із них уже розв'язано. Про успіхи державної політики за роки незалежності України свідчить значне збільшення кількості релігійних організацій, чисельності віруючих, духовних навчальних закладів, служителів культу тощо.

Разом з тим, через помилки та суб'єктивізм владних структур у підходах до розв'язання релігійно-церковних проблем та недосконалість законодавчої бази з'явилися нові проблеми. Їх успішне розв'язання пов'язане в основному з подальшою демократизацією релігійно-церковного життя, гармонізацією державно-церковних стосунків, які можливі за умови оновленням чинного законодавства про релігію та церкву. Адже в період духовно-релігійного відродження невідповідність чинної нормативно-правової бази реальному стану релігійно-церковного життя вочевидь стала зрозумілою.

І все ж таки, незважаючи на труднощі та упущення, порівняно з радянським періодом, відносини церкви і держави в незалежній Україні змінилися докорінно. Держава намагалася будувати свою політику з урахуванням конфесійної ситуації, перебігу подій у релігійно-церковній сфері.

-
1. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 25.
 2. Неправда московських анафем. – К., 1999.
 3. Постановления Собора Украинской Православной Церкви // Журнал Московской Патриархии. – 1992. – №10.
 4. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. Шуба. – К., 1999.
 5. Інтерв'ю з патріархом Володимиром Романюком // Урядовий кур'єр. – 1995. – 17 травня.
 6. Прес-конференція глави УПЦ–КП Філарета (Денисенка) // Агенція релігійної інформації. – 1995. – №51.
 7. Плохій С. Державна церква в Україні: ідеї, моделі, реалії / С. Плохій // Сучасність. – №7–8. – К., 1994.
 8. Шуба О. Смерть патріарха / О. Шуба // Демократична Україна. – 1995. – 21 серпня.
 9. Конституція України. – К., 1997.
 10. Див. : Калашник П. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, її місце і роль у розвитку державно-церковних відносин / П. Калашник // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні. – К., 2001.
 11. Урядовий кур'єр. – 1997. – 23 липня.
 12. Єленський В. Настав час робити перші кроки / В. Єленський // Парафіяльна газета. – 1997. – № 5.

13. Звернення Державного комітету України у справах релігій // Агенція релігійної інформації. – К., 1996. – 19 січня.
14. Агенція релігійної інформації. – К., 1996. – 3 травня.
15. Рачинський С. Моральний дух кордону охоронятиме Церква / С. Рачинський // День. – 1998. – 4 грудня.
16. Заява Президента України Л. Д. Кучми // Урядовий кур'єр. – 1999. – 12 червня.
17. Нетлінні і вічні християнські цінності. Виступ-привітання Президента України Л. Д. Кучми на урочистій академії, присвяченій 2000-літтю Різдва Христового // Урядовий кур'єр. – 2000. – 25 січня.
18. Агенція релігійної інформації. – К., 1996. – 24 травня.